

مناره‌ها ملکوت

فهرست

۹. کلام نخست

۱۵ فصل اول

معنای لغوی مناره	۱۶
کاربرد مناره	۱۹
میل راهنما	۱۹
مأذنه و اذان	۲۱
نماد پیروزی	۲۲
معماری مناره	۲۳
پی و پایه	۲۳
بدنه یا ساقه	۲۴
دکل	۲۵
پلکان	۲۶
نورگیرها	۲۷
تاج یا کلاهک مناره (مأذنه)	۲۸
تزیینات مناره‌ها	۲۹
مفهوم مناره در احادیث و روایات	۳۲

۳۷ فصل دوم

مناره در معماری پیش از اسلام	۳۸
مناره در معماری اسلامی	۴۵
جایگاه مناره در مساجد قرون اولیه اسلامی	۴۶
جایگاه مناره در مدارس	۵۷
جایگاه مناره در مقابر و آرامگاه‌ها	۶۴

۷۰. : جایگاه مناره در فواصل بین راهی و رباط‌ها

۷۳ فصل سوم

۷۴. : مناره‌های قرون اولیه اسلامی
۷۵. : مسجد جامع دمشق (۸۵ تا ۹۹ ق)
۷۷. : مسجد قرطبه (۹۲ تا ۱۷۰ ق)
۷۸. : مسجد جامع سامرا (۲۳۴ و ۲۴۷ ق)
۸۰. : مسجد ابودلف (۲۴۶ ق)
۸۱. : مسجد قیروان (۲۴۸ ق)
۸۲. : مسجد ابن طولون (۲۶۳ تا ۲۶۵ ق)
۸۳. : مسجد حلب (۴۸۲ ق)
۸۴. : مناره‌های مصری
۸۵. : مسجد الازهر (۳۷۸ ق)
۸۷. : مسجد الحاکم (۳۸۰ ق)
۸۹. : مسجد بیبرس (۶۶۵ تا ۶۶۷ ق)
۸۹. : مجتمع عبادی آرامگاهی سلطان مؤید
۸۹. : مجموعه سلطان قلاوون (۶۸۴ ق)
۹۰. : مسجد مدرسه سلطان حسن (۷۶۲ ق)
۹۱. : مقبره قایتبای (۸۷۲ ق)
۹۱. : مناره‌های مغربی
۹۲. : مسجد جامع تلمسان (۴۷۵ ق)
۹۳. : مسجد تینملل (۵۳۱ ق)
۹۳. : مناره خیرالدا (۵۵۰ و ۵۵۶ ق)
۹۴. : مسجد کُتیه (۵۵۳ ق)
۹۵. : برج حسن (۵۷۳ و ۵۷۴ ق)
۹۵. : مسجد فاس جدید (۷۸۸ ق)
۹۶. : مناره‌های ایرانی
۱۰۰. : مسجد سیراف
۱۰۰. : مسجد شوش
۱۰۲. : مسجد عتیق اصفهان (قرن دوم هجری)
۱۰۳. : حرم امام رضا علیه السلام
۱۰۴. : مسجد تاریخانه دامغان (۴۲۲ تا ۴۲۵ ق)

..... ۱۰۵	مسجد قهرج (سده چهارم و پنجم هجری)
..... ۱۰۶	مسجد نایین (۳۵۰ ق)
..... ۱۰۶	مسجد تبریز (۳۶۳ ق)
..... ۱۰۷	سنگ بست (۳۷۸ تا ۴۱۹ ق)
..... ۱۰۸	مسجد پامناز زواره (۴۶۱ ق)
..... ۱۰۹	مسجد جامع کاشان (۴۶۶ ق)
..... ۱۱۰	برسیان، منار مسجد جمعه (۴۹۱ ق)
..... ۱۱۱	چهل دختران (۵۰۱ ق)
..... ۱۱۴	مسجد ساوه (۵۰۴ ق)
..... ۱۱۵	بقعه و مناره پنجه‌شاه
..... ۱۱۵	بسطام (۵۱۴ ق)
..... ۱۱۶	گار (۵۱۵ ق)
..... ۱۱۸	خر کرگان
..... ۱۱۸	سین (۵۲۶ ق)
..... ۱۱۹	مسجد گز (قرن پنجم و ششم هجری)
..... ۱۲۰	مسجد جامع زواره (۵۲۰ تا ۵۵۱ ق)
..... ۱۲۱	گلدسته دردشت
..... ۱۲۱	مسجد علی (قرن ششم هجری)
..... ۱۲۲	خسروگرد (۵۵۰ ق)
..... ۱۲۴	ساریان (۵۵۰ تا ۶۸۸ ق)
..... ۱۲۶	زیار (۵۵۰ تا ۶۸۸ ق)
..... ۱۲۷	رهروان (۵۷۵ تا ۶۸۸ ق)
..... ۱۲۸	مسجد علیشاه (۷۱۶ تا ۷۲۲ ق)
..... ۱۲۹	خانقاه شیخ عبدالصمد اصفهانی (۷۲۵ ق)
..... ۱۳۰	دارالضیافه (ربع اول قرن هشتم هجری)
..... ۱۳۲	گنبد سلطانیه (۷۱۵ ق)
..... ۱۳۳	مسجد جامع اشترجان (۷۱۶ ق)
..... ۱۳۴	دردشت (نیمه قرن هشتم هجری)
..... ۱۳۵	باغ قوش خانه (قرن هشتم هجری)
..... ۱۳۶	مسجد کیود تبریز (۷۹۵ تا ۸۴۶ ق)
..... ۱۳۷	مسجد گوهرشاد (۸۲۱ ق)
..... ۱۳۸	زمین‌الدین (نیمه دوم سده نهم هجری)

..... مسجد بایاسوخته	۱۳۹
..... حرم حضرت معصومه علیها السلام	۱۳۹
..... مسجد شیخ لطف الله (۱۰۱۱ تا ۱۰۲۸ ق)	۱۴۰
..... مسجد امام (جامع عباسی) (۱۰۲۱ تا ۱۰۴۰ ق)	۱۴۱
..... مدرسه چهارباغ (۱۱۱۸ تا ۱۱۴۵ ق)	۱۴۳
..... مسجد دومناره سقز (افشاری)	۱۴۳
..... مسجد دارالاحسان (۱۲۲۸ ق)	۱۴۴
..... مسجد جامع همدان (۱۳۴۳ ق)	۱۴۵
..... کتیبه‌های مذهبی مناره‌های ایرانی	۱۴۷
..... مناره‌های عثمانیان	۱۵۹
..... مسجد حاجی ازبک (۷۱۱ ق)	۱۶۳
..... مسجد آلاکتین بی (۷۱۳ ق)	۱۶۴
..... مسجد اورهان قاضی (۷۱۷ ق)	۱۶۴
..... مسجد خداوندگار (۷۴۳ تا ۷۶۳ ق)	۱۶۴
..... مسجد اولو جامی (۷۷۴ ق)	۱۶۵
..... مسجد اسکی جامی (۷۸۱ ق)	۱۶۵
..... مسجد تلط (۷۸۲ ق)	۱۶۵
..... مسجد سبز یا نیل (۷۹۷ تا ۷۹۹ ق)	۱۶۵
..... مسجد اوج شرفلی (۸۱۶ تا ۸۲۵ ق)	۱۶۶
..... مسجد ایا صوفیه (۸۳۱ ق)	۱۶۷
..... مجتمع بایزید دوم (۸۹۱ ق)	۱۶۸
..... مسجد سلطان سلیم (۹۰۰ ق)	۱۶۸
..... مجتمع شهزاده (۹۰۰ ق)	۱۶۸
..... مجتمع سلیمانیه (۹۲۸ ق)	۱۶۹
..... مسجد رستم پاشا (۹۳۹ ق)	۱۷۰
..... مسجد سوکولو (۹۴۸ ق)	۱۷۰
..... مجتمع سلیمیه (۹۵۲ ق)	۱۷۱
..... مسجد سلطان احمد (آبی) (۹۸۸ تا ۹۹۵ ق)	۱۷۱
..... مناره‌های هندی	۱۷۳
..... مسجد قوه الاسلام (قطب منار) (۵۸۹ تا ۵۹۴ ق)	۱۷۴
..... مناره خام (۵۹۰ ق)	۱۷۶
..... چارمنار (۱۰۰۶ ق)	۱۷۸

.....	۱۷۹	مقبره اکبر شاه (۱۰۲۲ ق)
.....	۱۷۹	تاج محل (۱۰۳۷ تا ۱۰۶۸ ق)
.....	۱۸۰	مسجد جامع دهلی (۱۰۶۰ ق)
.....	۱۸۲	مسجد یادشاهی (۱۰۸۴ ق)

۱۹۵ فصل چهارم

.....	۱۹۶	جایگاه فکری و مذهبی مناره در معماری اسلامی
.....	۱۹۶	واژه‌شناسی مناره
.....	۱۹۷	فرم و عملکرد مناره
.....	۱۹۹	دیدگاه‌های تاریخی و الگوهای ساختاری مناره
.....	۲۰۳	تأثیرات مذهبی در فرم و تعداد مناره‌ها
.....	۲۱۲	کتابنامه
.....	۲۱۴	منابع لاتین
.....	۲۱۵	مقالات

۲۱۷ تصاویر

کلام نخست

هرگاه به یکی از صحن‌های امامزادگان و یا مساجد قدیمی پای می‌گذارم، در این فکر غوطه می‌خورم که معماری اسلامی، جلوه‌گاه تمامی رموز و راه‌های هنری و تفکر اسلامی است. این معماری توانسته است اندیشه عالمان و معماران گذشته را در قالب بنا به ما منتقل کند. پس این آثار اسلامی با این نیت ساخته می‌شوند که در گذر زمان باقی بمانند و القاگر تفکری والا باشند. بر همین اساس، با ورود اسلام به هر سرزمینی، تحولی عظیم در معماری شهرهای مفتوحه پدید آمد. با بازشناسی این عناصر معماری، هویت اسلامی را می‌توان دریافت و با اتکا به همین مفهوم می‌توان مسیر امروز و آینده معماری اسلامی را با توجه به مضامین اسلامی و بهره‌گیری از آن‌ها در ساختارهای معماری ترسیم کرد. در این میان، نقشه روی ساخت‌هایی همچون گنبد‌ها و خاصه مناره‌ها که از مسافت‌های دور خودنمایی می‌کنند، نقشی حائز اهمیت در معماری مساجد داشته و سنبلی برای شهرها بوده است. البته گزارش همه مورخان و سیاحان در دوران‌های گوناگون حاکی از این است که مناره‌ها به عنوان بنای شاخص پیش از اسلام، از همان آغاز ورود اسلام به سرزمین‌ها، به عنوان ساختار محوری تفکر اسلامی مدنظر قرار

می گرفته و هویت آن با اسلام و فرایض اسلامی عجین شده است. به مرور زمان و در طی سده های پی در پی، توسعه و گسترش روزافزون آثار معماری، امکان مواجه شدن فرهنگ های گوناگون را با هم در حیطه ادیان فراهم آورد. همچنین، معماری اسلامی را از دیگر بناگری ها متمایز ساخت تا بدان جا که امروزه، معماری دینی، به عنوان هنر شناخته شده در جهان اسلام، بر سایر مفاهیم هنری تأثیرگذار است. حتی سازه های معماری می توانند زمینه ساز وحدت فرهنگی در جوامع گوناگون شوند و جهان اسلام را به شکل فرهنگ مذهبی واحد درآورند.

امروزه که به فرهنگ های اسلامی به اشکال گوناگون هجمه می شود، شناخت معماری اسلامی و ساخت بناها بر همان اصول می تواند تا حدود زیادی جلوی این تهاجم را در بخش نمادهای خانه سازی بگیرد. شناخت و حفظ هویت فرهنگی و هنری در هر سرزمین، با ارج نهادن به معماری شاخص و مذهبی آن نمود پیدا می کند. هریک از هنرمندان در سراسر جهان اسلام، مضامین فرهنگی و هنری اسلام را از طریق همین ساخته ها به معرض نمایش می گذارند که هریک سندی از هویت فرهنگی و وحدت سرزمین های اسلامی است.

بر این واقفیم که در این معماری ها نوع خط ها و محتوای متن های نوشته شده بر آثار، نشان دهنده نوع تفکر خاص سازندگان بناست. ولی آیا شکل، اندازه، متراژ، ابعاد و تعداد هریک از نمادهای معماری می تواند بیانگر نوعی خاص از تفکر سازندگان باشد؟ این تحقیق در صدد است زمینه های فکری، فرهنگی، هنری و مذهبی یکی از این نمادهای اسلامی و نیز جایگاه مناره در معماری جهان اسلام را بیان کند. همچنین، برای این ساخته فرهنگی، در چهارچوب ارزش های هنری و مذهبی جامعه

تعریفی شاخص ارائه کند که در این راستا مؤلفه‌های شاخص هنری و مذهبی مطالعه می‌شود.

با کمال تأسف، برداشت‌های متفاوت صاحب‌نظران حوزه مذهبی از مناره‌ها باعث شده است مفهوم سنتی این بناهای عظیم، تضعیف شده و مفهومی دیگر در وادی سیاسی اجتماعی بیان شود و از لحاظ تاریخی نیز به صورت عنصری سیاسی تبلیغی جلوه‌گری کند. این در حالی است که جایگاه ملی میراث تاریخی ایران و دیگر سرزمین‌های مسلمان و کیفیت میراث ملموس باقی مانده از گذشته‌ها به گونه‌ای است که می‌توان از طریق بررسی ساختار مناره‌ها در معماری پیش از اسلام، جایگاه کارکردی آن را بررسی کرد. همچنین می‌توان علل استفاده از این سازه معماری در ورود اسلام را مشخص کرد. با این دید، مسلماً مضامین هنری و فرهنگی مناره‌ها همه‌جانبه بررسی می‌شود و فقط به بُعد سیاسی آن در تعداد و کارکرد بناهای شیعه و سنی توجه نمی‌شود.

متأسفانه در دهه‌های اخیر، تفسیر از عملکرد مناره در راستای توجه به بُعد سیاسی شهرها و ابنیه‌های صاحب مناره شکل گرفته است. از همین روی، کارکرد آن در بیان ارزش‌های هنری آمیخته با دین و عملکردهای اجتماعی و زیبایخی به معماری، کم‌رنگ شده است.

مدیر آستان حضرت زینب، دختر حضرت کاظم علیه السلام، در حین تهیه نقشه جامع برای آن مضجع شریف، در سال ۱۳۹۵، با سؤالانی در زمینه تعداد و شکل مناره‌ها مواجه شدند. برای دستیابی به دیدی جامع و با توجه به گستردگی مناره‌های شاخص در جهان اسلام، پژوهشی مبسوط در این زمینه صوت گرفت. از نویسندگان این کتاب خواسته شد در این نوشتار، قلمرو پژوهش خویش را در دو عرصه زمانی و مکانی به انجام

رساند: برهه زمانی در این پژوهش به دوران اسلامی مربوط است و عرصه مکانی آن به مناره‌های شاخص در سرزمین‌های اسلامی. بر مبنای مقاصد مطرح شده، این پژوهش به چهار فصل اصلی تقسیم می‌شود:

• هدف مطالعاتی در فصل اول، بررسی مبانی کلی پژوهش در خصوص مناره است. نیل به این مقصود از طریق بیان معناشناختی واژه مناره و کارکرد و ویژگی‌های فنی و هنری و تزیینی آن صورت می‌گیرد. بر مبنای هدف مطالعاتی در فصل اول، کتاب‌ها و مقاله‌های متعددی که در طول سده‌های گوناگون درباره واژه مناره و کارکرد و ویژگی‌های معماری و تزیینی مناره نوشته شده است بررسی می‌شود. در تقسیم‌بندی منابع مطالعاتی مذکور می‌توان آن‌ها را در چهار گروه عمده تقسیم‌بندی کرد:

گروه اول، کتاب‌ها و مطالبی است که در حوزه دایرةالمعارف نوشته شده است. عموم مطالب در این کتاب‌ها راجع به واژه‌شناسی مناره، مرتبط با کارکرد تاریخی آن است. مطالب در این منابع گاهی با روایت‌های تاریخی درآمیخته است.

گروه دوم، شامل کتاب‌ها و مطالبی است که در طی دوران اسلامی، مورخان و جغرافی‌نویسان و سفرنامه‌نویسان به رشته تحریر درآورده‌اند. در این منابع، مناره‌های شاخص و تغییر و تحولات آن در طی دوران اسلامی بیان شده است.

گروه سوم، شامل کتاب‌های شاخص معماری جهان اسلام است.

گروه چهارم، شامل منابع مکتوب معاصر است که داده‌های پیشین را تحلیل کرده است.

با این نگرش و با استناد به مطالب بیان شده می‌توان دید روشن‌تری به مناره داشت.

• هدف مطالعاتی در فصل دوم، بررسی جغرافیای تاریخی و شهری مناره در طول تاریخ است. نیل به این مقصود از طریق بررسی متون و نوشتارهای تاریخی و مذهبی حاصل می‌شود که به نحوی با این موضوع در یک راستا قرار دارد. از این رو، مراجع اصلی تبیین‌کننده این مفاهیم عبارت‌اند از: متون جغرافیای تاریخی و سفرنامه‌ها و گفتارهای مورخان و معماران معاصر. روشی که در فصل دوم پژوهش در پیش گرفته می‌شود، به صورت مطالعات کتابخانه‌ای است. اسناد و متون که شامل نقشه‌ها، پلان، تصاویر و مطالب تاریخی است، ابتدا به صورت مجزا بررسی می‌شوند؛ سپس در ادامه پژوهش، با استفاده از روش تحلیلی توصیفی مطالب ذکر می‌شوند.

• هدف مطالعاتی در فصل سوم، بررسی مناره‌های شاخص در حوزه جهان اسلام است. این مقصود از طریق بررسی تحولات هنری و معماری و مذهبی، در محدوده جغرافیایی حوزه عراق، مصر، مغرب، ایران، حوزه آناتولی (ترکیه) و هندوستان حاصل می‌شود. کیفیت و میزان تأثیرگذاری عوامل مذهبی و معماری و هنری بر ساختارهای معماری مناره به دریافتی تحلیلی از وضعیت موجود مناره‌های شاخص جهان اسلام می‌انجامد و به رهیافت‌های مطالعاتی در آینده کمک شایانی می‌کند. از این رو، مراجع اصلی تبیین‌کننده این مفاهیم عبارت‌اند از: منابع جغرافیایی و اصول معماری و تزیینات که در این زمینه بررسی می‌شوند.

• هدف مطالعاتی در فصل چهارم، تحلیل نهایی جایگاه فکری و مذهبی مناره در طول تاریخ است. این مقصود از طریق بررسی و جمع‌بندی مطالب فصل‌های پیشین حاصل می‌شود که به نحو شایان ذکر با موضوع مذکور در یک راستا قرار دارد. در مجموع تلاش می‌کنیم بر اساس مدارک و گزارش‌های موجود معماری، تاریخی، هنری، مذهبی و باستان‌شناختی در محدوده جهان اسلام، جایگاه فکری و مذهبی مناره را مطالعه کرده تا در نهایت، به الگویی کلی از لحاظ کارکرد و تعداد و فرم مناره در طول دوران اسلامی دست یابیم.

توجه به این نکته ضروری است که مطالعات در خصوص مناره‌های شاخص، زمانی مطلوب و منطقی است که: اولاً بر شناختی تحلیلی از وضعیت موجود مناره‌ها متکی باشد؛ ثانیاً به نوع ارزیابی و انتظاراتی که نظام ارزشی جامعه از آثار تاریخی و مذهبی خود دارد توجه کند، بر این مبنا، بیشتر موضوعات بررسی شده در مقالات و کتب تاریخی و معاصر موجود، به جایگاه، تعداد، فرم مناره‌ها به عنوان کلیدی‌ترین بنای مذهبی در ساختار شهرهای جهان اسلام معطوف است.

در خصوص تأثیر تعداد مناره در بیان ویژگی‌های مذهب شیعه و سنی که تمرکز اصلی پژوهش حاضر بر آن است، تاکنون کمتر تحقیق و پژوهش جامع صورت گرفته است. بیشتر طرح‌های تحقیقاتی، فقط در یک یا چند مبحث، مطالبی در خصوص مناره‌ها بیان کرده‌اند. پژوهش حاضر، جایگاه ارزشمند مناره در بافت شهری را بر مبنای ملاک‌های هنر و معماری مطالعه می‌کند تا زیرساخت‌های مطالعاتی گسترده‌تر را در آینده پوشش دهد و به عنوان الگویی جامع، در بررسی تعداد و فرم مناره‌ها استفاده شود. در پایان، بر خود لازم می‌دانم از پژوهشگر و مؤلف این اثر، سرکار خانم دکتر زهرا پور شعبانیان که با حوصله و دقت نظر این تحقیق جامع را با نظارت جناب آقای علیرضا بخشی به سرانجام رساند، تشکر کنم. همچنین، قدردان مدیر آستان، جناب حجت الاسلام محسن صادق زاده، و مدیرعامل دانش‌پرور مؤسسه آلاء، جناب آقای دکتر محمد صالح طیب‌نیا، و متولی آستان، جناب آقای محمد دیانی، هستم.

«وآخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین»

رئیس هیئت مدیره آستان حضرت زینب

نسید احمد سجادی جزوی

فصل اول

معنای لغوی مناره

درباره مفهوم «مناره» شاید بتوان گفت با یکی از قدیمی‌ترین ساخته‌های معماری بشر روبه‌رو هستیم. بناهای خورشیدی ماقبل عصر حجر و ستون‌هایی که مقررات و مرزهای قلمروهای مختلف بر آن حک شده است، بخشی از تاریخ آن هستند. میل‌های هند و آریایی که نمادهایی از افتخار و تعهدات اجدادی در نظر گرفته می‌شوند، در زمره نمونه‌هایی قرار می‌گیرند که بیشترین تأثیر را بر ابداع مناره‌های باستان گذاشته‌اند (اردلان و بختیار، ۱۳۹۲: ۱۰۳). پژوهشگران زبان فارسی با توجه به تاریخ کهن این سازه معماری، نظریات متعددی درباره مفهوم واژه «مناره» بیان کرده‌اند. مناره، مناره، گلدسته، مأذنه و مئذنه پرکاربردترین واژگان مترادف در این باب هستند که در این فصل به‌طور مفصل بررسی خواهند شد. همچنین واژه‌هایی نظیر علم، علامه به معنای پرچم، شاخص مرز، نشانگاه، سنگ ایستاده، میل (برج دیدبانی) نیز برای مناره کاربرد دارند (هیلن برند، ۱۳۸۵: ۱۳۴). سه کلمه‌ای که بیش از همه استفاده می‌شوند یعنی مناره و صومعه و مأذنه، ظاهراً به سه وجه عملکردی متفاوت این بنا اشاره می‌کنند. اینکه مناره کاربری‌های مختلف داشته، در مفهوم کلمات عربی نهفته است، و هریک از این کاربری‌ها به‌طور طبیعی واژگان مناسبی برای خود تولید کرده‌اند (هیلن برند، ۱۳۸۵: ۱۳۲).